

شناخت و بررسی رعایت حقوق محیط زیست در شهر اسلامی بر مبنای کلام حضرت محمد 9 از

منظر نهج الفصاحه

سعید حسن پور لمر

کارشناس ارشد معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، باشگاه پژوهشگران و نخبگان خلخال، ایران

E- mail: s.hasanpuor@yahoo.com

چکیده

با نگاهی به آیات و روایات و سیره ی اهل بیت (ع) روشن می گردد که هیچ مکتبی مانند دین مبین اسلام به طبیعت و محیط زیست اهمیت نداده است آب، خاک، هوا، گیاهان، حیوانات و مناسبات بیولوژیک متعادل بین آنها شکل دهنده محیط زیست طبیعی است. این سرمایه طبیعی موهبتی بزرگ است که خداوند متعال به بشر ارزانی داشته تا در تمامی ادوار تاریخ با عمران و آبادانی زمین همه انسان ها و موجودات از آن بهره مند باشند؛ از این رو حق بهره مندی از آنها باید از مصادیق مهم حقوق بشر یاد نمود، پیامبر اسلام نیز به کرات به رعایت حقوق محیط زیست در ابعاد وسیعی بر حفاظت طبیعت و منابع طبیعی و حفظ تعادل زیست محیطی و از هر گونه تجاوز و تعدی تأکید ورزیده است و بر این اساس، تجاوز و تعدی به طبیعت را فساد در زمین دانسته که عذاب اخروی و مسئولیت دنیوی را در پی خواهد داشت. در پژوهش حاضر تلاش گردیده بر مبنای مطالعات کتابخانه- بصورت توصیفی، تحلیلی به بر مبنای کلام پیامبر اسلام در کتاب نهج الفصاحه درباره حفاظت و رعایت حقوق محیط زیست مورد بررسی قرار گیرد.

واژگان کلیدی: پیامبر اسلام 9، دین مبین اسلام، نهج الفصاحه، محیط زیست، شهر اسلامی.

Abstract

Looking at the verses and traditions and lifestyle of the Ahl al-Bayt (AS) was clear that no school like Islam is not important to the natural environment, water, soil, air, plants, animals and biological relations balanced between them shape the environment natural environment. This natural wealth is a great gift that God has given to mankind in all periods of history with the development and prosperity of all people and creatures have benefited from it, hence the right to benefit from it should be reminded of the important examples of human rights heavenly and earthly punishment will follow that responsibility. Attempts based on library studies descriptive analytic based on the prophet of Islam in the book Nahj Alfsahh about environment protection and rights examined.

Keywords: Prophet of Islam (PBUH), Islam, Nahj Alfsahha, environment, Islamic city.

Archive of SID

مقدمه

عنوان "شهر اسلامی" برخاسته از یک ضرورت و نیاز استراتژیک است. ساختن شهرها، نحوه اداره آن و تعامل انسانها با یکدیگر در منظر اسلام یک مجموعه واحد، پویا، هماهنگ و معناداری است که غایت آن رشد و تعالی انسان و پیدایش زیستگاهی است بر اساس فطرت و در خدمت شکوفایی انسانها و ویژگیهای شهر اسلامی، همان ویژگی هایی است که عقلاء و اندیشمندان برای یک شهر آرمانی متصور هستند اندیشه شهر اسلامی، اندیشه جدیدی نیست و پیامبر اکرم 9 سیاری از آن قسمت از مباحث شهر اسلامی که مربوط به اخلاق شهروندان و حقوق مردم و تکالیف آنها می باشد را بر اساس آیات قرآن کریم و اهداف اسلام عزیز بیان کرده و بخش زیادی از آن را در فرصت اندک حکومت خود اجرا نمود (Hasanpour loumer, 2014) از پیامبر اکرم 9 روایت شده است که "تَحَفَّظُوا مِنَ الْأَرْضِ فَإِنَّهَا أُمَّكُمْ وَإِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَحَدٍ غَامِلٌ عَلَيْهَا خَيْرًا أَوْ شَرًّا إِلَّا وَهِيَ مُخْبِرَةٌ" یعنی از زمین حفاظت کنند به درستی که آن مادر شماست. اسلام برای نظافت و بهداشت اهمیت فوق العاده ای قائل است و آن را از نشانه های ایمان می داند. خداوند متعال می فرماید: "إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ" (سوره قمر، آیه 49) عنی ما هر چیز را به اندازه خلق کردیم. پس هر چیز مقدار و حدودی دارد و بایستی بطور صحیح و درست بهره برداری شود تا نابود و منهدم نگردد. چرا که این ثروتهای طبیعی فقط به همان نسل تعلق ندارد. بلکه این اندوخته ها به نسلهای بعد از ما نیز تعلق دارند. نظر اسلام در مورد آباد کردن زمین و پایداری محیط زیست آمده است: "هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ" (سوره هود، آیه 61) یعنی خداوند شما را در زمین خلق کرد و شما را به عمارت و آباد کردن زمین گماشت. در این رابطه پیامبر اکرم 9 می فرماید: "إِن قَامَتِ السَّاعَةُ وَ فِي يَدِ أَحَدِكُمْ فَسِيلَةٌ، فَإِنْ اسْتَطَاعَ أَنْ لَا يَقُومَ حَتَّى يَغْرِسَهَا، فَلْيَغْرِسْهَا،" اگر قیامت فرا رسد و در دست یکی از شما نهالی باشد، اگر می تواند برخیزد تا آن را بکارد، حتما آن را بکارد (کنز العمال، ح 9056) الْمُسْلِمُونَ شُرَكَاءُ فِي ثَلَاثٍ: فِي الْمَاءِ وَالْكَفْلِ وَالنَّارِ مُسْلِمَانِ در سه چیز شریکند: آب، مرتع، آتش (سوخت) (میزان الحکمة، ح 9634)

محیط زیست در اسلام:

تفکر اسلامی، معتدل ترین و منطقی ترین نظریه را در مورد طبیعت معرفی می کند، چنان که در قرآن کریم، نه اجازه می دهد بشر، طبیعت را به علت بزرگی آن، خدای خویش بداند و در مقابل آن سجده کند و نه آن را موجودی بدون روح می داند، بلکه جلوه های طبیعی "نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهَى أَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدْعُونَ" (فصلت: 31) نشانه تسبیح گوی خداوندند، (سوره های: جمعه: 1، اعراف: 56، اسراء: 27 - 44، رعد: 13 - 18، نور: 4) معرفی کرده است و انسان ها را به پرستش خالق آنها فرامی خواند. بررسی آیات قرآن کریم و روایات معصومان 8 موارد فراوانی از اهمیت محیط زیست را در نگاه اسلام بیان می کند که به برخی از آنها اشاره می کنیم:

• تعالیم اسلامی، طبیعت را از آیات الهی معرفی می کند که تفکر و تعقل درباره عناصر و ارتباط آنها با یکدیگر، انسان را به شناخت بهتر عالم وجود و در نهایت، به شناخت خالق هستی و وحدانیت او رهنمون می کند (سوره های: یونس: 101، فصلت: 53، سبأ: 9، عنکبوت: 44، جاثیه: 5) به بیان دیگر، طبیعت در بسیاری از آموزه های اصیل اسلام، یکی از ابزارهای شناخت معرفی شده است و متفکران اسلامی نیز بر این امر تأکید کرده اند علاوه بر قرآن کریم، روایات رسیده از معصومان 7 نیز به این موضوع اشاره می کنند که یکی از معروف ترین آنها، کتاب توحید مفضل امام صادق 7 است. همه اینها لزوم ارتباط نزدیک و مداوم بین انسان و طبیعت را ضروری می نماید تا امکان بهره گیری از این آیات الهی و تفکر در آنها فراهم آید.

• خداوند متعال که خود، مظهر زیبایی است، سراسر گیتی را به زیبایی می ستاید "الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِن طِينٍ" (سجده: 7) و برای آفرینش انسان در جایگاه اشرف مخلوقات و زیباترین زیباها "خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بِالْحَقِّ وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ" (تغابن: 3) به خود تبریک می گوید "ثُمَّ خَلَقْنَا النَّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَبَارَكِ اللَّهُ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ" (مؤمنون: 14).

• خداوند آنچه را در طبیعت برای بهره برداری انسان قرار داد، طیبیات دانسته و چنین نعمتی را مایه کرامت انسان معرفی کرده است "وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا" (اسراء: 70).

• خداوند متعال، با تأکید بر اینکه نظام هستی بر اساس صلاح آفریده شده است، در چندین مورد، از ایجاد فساد در این نظام نهی می کند "وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ" (اعراف: 56) خداوند می فرماید: در روی زمین فتنه و فساد نکند "وَإِذِ اسْتَسْقَى مُوسَى لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ

كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ" (بقره: 60) طبیعی است استفاده نابخردانه از منابع طبیعت و زیاده روی در بهره برداری از آن، از موارد فساد در روی زمین است. قرآن کریم، کسانی را که به تخریب مظاهر زیبای خداوند دست می زنند و نظام باشکوه آفرینش را از بین می برند، نکوهش می کند و نارسایی ها و مشکلات روی زمین را ناشی از اعمال انسان های فاسد می داند "ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ" (روم: 41) در نهایت خداوند می فرماید که دوستدار فساد نیست "وَأِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ" (بقره: 205)

• خداوند، انسان را جانشین و امانت دار خود، معرفی و إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ (بقره: 30) و اسباب خلافت را با تعلیم اسمای حسناى خود، برایش فراهم کرده است "وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ" (بقره: 31) در ضمن، از او خواسته است به آبادی امانتی که به او سپرده شده است، بپردازد و آن را از هرگونه گزند و تباهی بازدارد "وَأَلَى شِمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا فَاسْتَغْفِرُوهُ ثُمَّ تَوَبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُجِيبٌ" (هود: 61).

• دین اسلام، دین پاکیزگی است. در این شریعت انسان ساز، پاکیزگی، دستور همگانی برای مردم تلقی شده و بهشت را نیز که مظهر پاکیزگی است، مختص پاکیزگان دانسته است "تَنْظِفُوا بِكُلِّ مَا اسْتَطَعْتُمْ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى بَنَى الْإِسْلَامَ عَلَى النِّظَافَةِ وَ لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا كَلَّ نَظِيفٌ" (نهج الفصاحه) رسول گرامی اسلام 9می فرماید: خداوند، پاک است و پاکی را دوست دارد. پاکیزه است و پاکیزگی را دوست دارد. کریم است و بخشش را دوست دارد. پس زندگی خود را پاکیزه سازید "إِنَّ الْإِسْلَامَ نَظِيفٌ فَتَنْظِفُوا فَإِنَّهُ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ إِلَّا نَظِيفٌ" (نهج الفصاحه).

در آموزه های دینی، مسلمانان به درخت کاری و ایجاد فضای سبز و ایجاد و پاک سازی آب روان تشویق شده اند. بر اساس روایتی از پیامبر اکرم 9سه چیز سبب روشنی چشم دانسته شده است. نگاه به فضای سبز، آب جاری و روی نیکو. "ثَلَاثٌ يَجْلِبُنَ الْبَصَرَ: النَّظَرُ إِلَى الْخَضِرَةِ وَ إِلَى الْمَاءِ الْجَارِي وَ إِلَى الْوَجْهِ الْحَسَنِ" (نهج الفصاحه) در جای دیگر آمده است: هرگاه نهالی در دست شماست و قیامت برپا می شود، در آن فرصت کوتاه، آن نهال را بکارید "إِنْ قَامَتِ السَّاعَةُ وَ فِي يَدِ أَحَدِكُمْ فَسِيلَةٌ فَإِنْ اسْتَطَاعَ أَنْ لَا يَقُومَ حَتَّى يَغْرِسَهَا فَلْيَغْرِسْهَا" (نهج الفصاحه) امام صادق 7می فرماید: زندگی بدون داشتن سه چیز، بر انسان گوارا نیست: هوای تمیز، آب فراوان و گوارا و زمین حاصل خیز (بحارالانوار: 234).

• خداوند کسانی را که آسایش مسلمانان را در زندگی شان فراهم می کنند، ستوده و در مقابل، افرادی را که طبیعت را آلوده می کنند و بدین وسیله، موجب ناراحتی مردم می شوند، سخت نکوهیده است. بر اساس روایت پیامبر اکرم 9هر کس از راه مسلمانان، چیزی را که مایه رنجش رهگذران است، برطرف کند، خداوند پاداش چهارصد آیه از قرآن را برای او ثبت می کند که ثواب هر حرف آن، ده حسنه است "كَانَ عَلَى الطَّرِيقِ غَصْنٌ شَجَرَةٍ يُؤْذِي النَّاسَ فَأَمَاطَهَا رَجُلٌ فَادْخَلَ الْجَنَّةَ" (نهج الفصاحه) همچنین آن حضرت فرمود: سه گروهند که با کار خود، مورد لعنت خداوند قرار می گیرند: کسانی که اماکن عمومی، سایه بان ها و محل پیداده شدن مسافران را آلوده کنند؛ کسانی که آب عمومی (آب نوبتی) را غصب کنند؛ کسانی که سدّ معبر کنند و مانع عبور عابران شوند (وسائل الشیعه: 325)

• احترام به محیط زیست و انواع گونه های جانوری و گیاهی، در مناسک حج و در حرم امن الهی، به مسلمانان یادآوری می شود. شکار صید و قطع درختان و گیاهان در حال احرام، از محرّمات شمرده می شود و در صورتی که حاجی مرتکب آن شود، باید کفاره بپردازد. نکته مهم این است که کفاره تمام محرّمات احرام، مبتنی بر داشتن اراده و قصد است، در حالی که حاجی برای صید، حتی در صورت توجه نداشتن نیز باید کفاره بدهد (اسلامپور کریمی، 1389: 100).

وظیفه حکومت اسلامی در باره حقوق اجتماعی محیط زیست:

از دیدگاه اسلام خلقت آدمی پوچ و بیهوده نیست "أَفَحَسِبْتُمْ أَنْمَّا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنْتُمْ لَا تَرْجِعُونَ (مومنون: 115) و احکام اجتماعی اسلام هم بر اساس هدف و فلسفه آفرینش او تنظیم شده است، البته این احکام و قوانین گاهی در قالب تشویق، ترغیب، انذار آمده است و صرفاً جنبه اخلاقی دارند و بر آنها مجازات اخروی قرار داده شده و گاهی نیز بر عدم رعایت آنها مجازات های دنیایی وضع شده است. اصول و کلیاتی در اسلام وجود دارد که می توان از آنها وظایف یک شهروند مسلمان را استفاده کرد؛ مثلاً: در اسلام از بین بردن آنچه بقای نسل بشر بر آن متوقف است از جهاتی حرام است؛ مثل این که ظلم به نوع بشر است یا کفران نعمت است بهره گیری از نعمت های الهی که

خداوند برای استفاده بندگان خود آفریده، در سلامت انسان و رفاه و آسایش او جایگاه ویژه دارد. حداقل الزامی که انسان در برابر پروردگار خویش نسبت به نعمت هایش دارد، استفاده بهینه از آنها به نفع تکامل جسمی و معنوی خود و دیگران است. اگر انسان هوای سالم را آلوده کند و یا آب پاکیزه و زلال "وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا" (و از آسمان آبی پاک کننده نازل کردیم) که از آسمان می بارد و بر زمین جاری می شود و مایه حیات انسان است، در اثر آلودگی هایی که با دست بشر ایجاد می شود، تبدیل به مایعی خطرناک و زیان آور شود، این کار استفاده نادرست از نعمت های الهی و کفران نعمت است. از دیدگاه اسلام کاری که باعث آسایش مردم و در جهت حفظ سلامت آنان باشد، خدمتی است در جهت رضای خدا و عبادت و بندگی پروردگار، محسوب می گردد و هدف خلقت انسان جز عبادت چیز دیگری نیست "وَذَكِّرْ فَإِنَّ الذِّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ" چون حفاظت از محیط زیست و رعایت بهداشت محیط زندگی و جلوگیری از آلودگی آن، تلاشی است در جهت نجات بشر از نابودی و یا اقدامی است در جهت آسایش آنها، از رجحان (به نحو وجوب یا استحباب) برخوردار است. نظام اسلامی وظیفه رسمی والی را چنین ترسیم نموده است: "ایما امرء ولی من أمر المسلمین شیئاً لم یحطهم بما یحوط نفسه لم یرح رائحة الجنة" (نهج الفصاحه) هر کس سمتی را در دولت اسلامی به عهده بگیرد و مسؤول بخشی از بخش های حکومت دینی گردد، موظف است هر آنچه را که برای حفظ حیات، سلامت، حیثیت اجتماعی و مانند آن، نسبت به خود به کار می برد، برای توده مردم نیز تأمین کند. اگر خود از بهداشت و محیط سالم برخوردار است، موظف است آن را برای تمام شهروندان فراهم نماید. این دستور رسول گرامی اسلام 9 در برنامه حکومتی جانشین ایشان، حضرت علی 7 تجلی خاص یافت؛ زیرا امام علی 7 چنین فرمود: "وَلْيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَلْبَغَ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخِرَاجِ لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يَدْرُكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ" (نهج البلاغه، نامه 53) اهتمام تو، به آباد نمودن زمین، بیش از همت گماردن تو، به جمع درآمد باشد. معلوم است که با آلوده بودن محیط زیست، هم نیروی انسانی در معرض آسیب است و هم امکانات طبیعی. اسلام در تمام شؤون حیات، به دو عنصر محوری اهمیت می دهد و همگان، به ویژه دولت مردان را مسؤول تأمین آن دو رکن اساسی می داند: یکی استحکام عمل و دیگری هنرمندی و زیبایی آن؛ یعنی کاری که مطابق اصول علمی نباشد، چون متفن و استوار نیست مقبول نیست و کاری که در عین استواری، هنرمندانه و زیبا نیست، مطبوع و مطلوب نخواهد بود. رسول گرامی اسلام 9 درباره عنصر محوری نخست چنین فرمود: "إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ إِذَا عَمَلُ أَحَدِكُمْ عَمَلًا أَنْ يَتَّقَنَهُ" (نهج الفصاحه) یعنی آنچه محبوب خداست، کار محکم و عمل متفن است و درباره عنصر محوری دوم، چنین فرمود: "يُحِبُّ اللَّهُ الْعَامِلَ إِذَا عَمَلَ أَنْ يَحْسَنَ" (نهج الفصاحه) یعنی آنچه محبوب خداست، کار هنرمندانه، ادیبانه و زیباست. خداوند نیز جهان را با دو اصل استحکام و زیبایی آفرید و دوست دارد که جانشین او در زمین، انسان وارسته ای باشد که معماری کارهای او فنی و نیز زیباسازی های عمل او هنرمندانه باشد. رعایت دواصل یاد شده، حافظ تمام اصول معیاری زیست محیطی است، زیر استحکام و زیبایی، مایه پالایش فضای زندگی است و فضای پالوده، پایدار خواهد بود؛ همان طور که محیط آلوده، زدودنی و از بین رفتنی است.

آبادگری در دین اسلام:

در بینش دین اسلام، انسان پیوند ویژه ای با طبیعت دارد. انسان از زمین پدید آمده است و باید حرمت آن را نگه دارد، حفظ حرمت زمین به این است که آن را آباد سازند و از ویرانی در امان دارند. خداوند نیز در قرآن می فرماید: «او شما را از زمین پدید آورد و خواست که آبادانش دارید.» از نگاه قرآن، آبادانی زمین، وظیفه انسان است. خداوند با اینکه طبیعت را رام شده انسان می داند و اینکه می تواند هرگونه بهره برداری از آن بکند، به او هشدار می دهد که به بهانه استفاده از طبیعت، نباید آن را نابود سازد باید به گونه ای از طبیعت بهره برد که جریان حیات و زندگی بخشی همچنان برای نسل های آینده فراهم باشد. آلوده کردن آب ها، از میان بردن پوشش های گیاهی، استفاده بی رویه از چوب جنگل ها، هدر دادن انرژی طبیعی و کوتاهی در بازسازی محیط زیست، در واقع، دور شدن از آموزه های ارزشمند انسانی و الهی است.

جدول شماره: 1 بررسی احادیث پیرامون حفاظت و ارج نهادن به محیط زیست از منظر نهج الفصاحه.

نوع اشاره	تعداد	حدیث
		• حدیث 2921 "من غرس غرسا لم يأكل منه آدمی و لا خلق من خلق الله إلا كان له صدقة" (هر که درختی بکارد هر بار که انسانی یا یکی از مخلوق خدا از آن بخورد برای وی صدقه ای محسوب شود).
		• حدیث 2674 "ما من رجل یغرس غرسا إلا كتب الله له من الأجر قدر ما یخرج من ثمر ذلك الغرس" هر

<p>که درختی بنشانند خدا به اندازه میوه ای که از آن درخت برون می شود پاداش برای وی ثبت کند).</p> <p>• حدیث ۱۷۳۰ "سبع یجری للعبد أجرهنّ و هو فی قبره بعد موته: من علم علما، أو أجرى نهرا، أو حفر بئرا، أو غرس نخلا، أو بنى مسجدا، أو ورث مصحفا، أو ترک ولدا یستغفر له بعد موته" (هفت چیز است که پاداش آن برای بنده در قبر او و پس از مرگش دوام دارد کسی که علمی تعلیم دهد، یا نهری بجریان آورد یا چاهی حفر کند یا نخلی بکارد یا مسجدی بسازد یا مصحفی به ارث گذارد یا فرزندی به جا نهد که پس از مرگش برای او آموزش خواهد).</p>	29 بار	درخت
<p>• حدیث 1032 "یما رجل ظلم شبرا من الأرض کلفه الله تعالی أن یحفره حتی یبلغ آخر سبع أرضین ثم یطوقه یوم القیامه حتی یقضی بین الناس" (هر کس بقدر یک وجب زمین را بناحق تصرف کند روز رستاخیز خدا وادارش میکند که آن را تا عمق زمین هفتم بکند و طوق کردن کند تا رسیدگی میان مردم بپایان رسد).</p> <p>• حدیث ۱۱۳۰ "تحفظوا من الأرض فإنها أمکم و إته لیس من أحد عامل علیها خیرا أو شرآ إلا و هی مخبره به" (حرمت زمین را بدارید که بمنزله مادر شمامست و هر که روی زمین کار بد یا خوبی کند، از آن خبر میدهد).</p> <p>• حدیث ۱۱۷۷ "تمسحوا بالأرض فإنها بکم برّه". (زمین را مسح کنید که نسبت به شما نیکست).</p> <p>• حدیث ۱۲۷۲ "ثلاث من فعلهنّ ثقه بالله و احتسابا کان حقاً علی الله تعالی أن یعینه و أن یبارک له: من سعی فی فکاک رقبتة ثقه بالله و احتسابا کان حقاً علی الله تعالی أن یعینه و أن یبارک له و من تزوج ثقه بالله و احتسابا کان حقاً علی الله تعالی أن یبارک له". (سه کار است که هر کس با اعتماد خدا و بانتظار ثواب کند بر خدا لازمست که وی را یاری کند و او را برکت دهد هر کس در آزاد ساختن خود با اعتماد خدا و بامید ثواب بکوشد بر خدا لازم است که وی را یاری کند و او را برکت دهد و هر که با اعتماد خدا و بامید ثواب ازدواج کند بر خدا لازم است که وی را یاری کند و او را برکت دهد و هر که اعتماد بخدا و بامید ثواب زمین بایری را آباد کند بر خدا لازم است که وی را یاری کند و او را برکت دهد).</p> <p>• حدیث ۲۶۶۵ "ما من امرئ یحیی أرضا فیسرب منها کبد حرّی إلا کتب الله له بها أجرا". (هر که زمینی را احیا کند که تشنه ای از آن آب نوشد خدا در قبال آن پاداشی برای وی ثبت کند).</p>	83 بار	زمین
<p>• حدیث ۱۲۲۵ "ثلاثة لا یجیبهم ربّک عزّ و جلّ رجل نزل بیئا خربا و رجل نزل علی طریق السبیل و رجل أرسل دابته ثمّ جعل یدعو الله أن یحبسها" (سه کسند که خدا دعایشان را نمی پذیرد: مردی که در خانه ویران جای گیرد و مردی که کنار راه اقامت گزیند و مردیکه حیوان خود را رها کند و سپس دعا کند که خدا آن را نگهدارد).</p> <p>• حدیث ۲۶۷۰ "ما من دابه طائر و لا غیره یقتل بغير حقّ إلا سخره یوم القیامه" (هر حیوان پرنده یا غیر آن بناحق کشته شود روز قیامت با قاتل خویش مخاصمه کند)</p> <p>• حدیث ۲۰۳۵ "غفر لامراه مومسه مرتّ بکلب علی رأس رکبّ یلهث کاد یقتله العطش فنزعت خفها فأوثقته بخمارها فنزعت له من الماء فغفر لها بذلک" (زن روسبی ای آمرزیده شد که بر سگی گذشت که بر لب چاهی از تشنگی نزدیک بمرگ بود، کفش خویش بکند و بسر پوش خویش بست و برای سگ آب بر آورد، برای همین آمرزیده شد).</p> <p>• حدیث ۲۷۶۳ "من قتل عصفورا عبثا جاء یوم القیامه و له صراخ عند العرش یقول ربّ سل هذا فیم قتلنی فی غیر منفعه" (هر که گنجشکی را بیهوده بکشد روز قیامت بیابد و نزد عرش فریاد زند و گوید پروردگارا از این بپرس برای چه مرا بی فائده کشت).</p> <p>حدیث ۲۹۹۷ "من زرع زراعا فأکل منه طیر کان له صدقه". (هر که کشتی کند و پرنده ای از آن بخورد</p>	5 بار	حیوانات

		برای وی صدقه ای محسوب شود).
خاک	24 بار	<p>• حدیث ۳۱۴۴ "الناس ولد آدم و آدم من تراب" (مردم فرزند آدمند و آدم از خاک است).</p> <p>• حدیث ۷۹۱ "إنَّ اللهَ ليرضى عن العبد أن يأكل الأكلة فيحمده عليها أو يشرب الشربة فيحمده عليها" (خداوند از بنده خشنود می شود باینکه غذا بخورد و خدا را سپاس گزارد، یا آب بیاشامد و خدا را سپاس گزارد).</p> <p>• حدیث ۷۷۵ "إنَّ اللهَ تعالى يقول يوم القيامة يا ابن آدم مرضت فلم تعدني، قال يا ربِّ كيف أعودك و أنت ربِّ العالمين؟ قال أما علمت أنَّ عبدی فلانا مرض فلم تعده؟ أما علمت أنك لو عدته لوجدتني عنده؟ یا ابن آدم استطعمتك فلم تطعمني فقال یا ربِّ و كيف أطعمك و أنت ربِّ العالمين؟ قال أما علمت أنه استطعمتك عبدی فلان فلم تطعمه؟ أما علمت أنك لو أطعمته لوجدت ذلك عندي؟ یا ابن آدم إستسقيتك فلم تسقني قال یا ربِّ كيف أسقيك و أنت ربِّ العالمين؟ قال استسقاك عبدی فلان فلم تسقه أما إنك لو سقيته لوجدت ذلك عندي" (خداوند روز رستاخیز گوید آدمیزاد! بیمار شدم مرا عیادت نکردی، گوید خدایا چگونه ترا که پروردگار جهانیانی عیادت کنم گوید مگر نمی دانی که فلان بنده من بیمار بود و او را عیادت نکردی مگر نمی دانی که اگر او را عیادت میکردی مرا پیش او می یافتی... آدمیزاد! من از تو غذا خواستم بمن غذا ندادی! گوید پروردگارا چگونه ترا که پروردگار جهانیانی غذا دهم؟ گوید مگر نمی دانی که فلان بنده من از تو غذا خواست و باو غذا ندادی! مگر نمی دانی که اگر او را غذا می دادی اکنون پاداش آن را پیش من مییافتی آدمیزاد از تو آب خواستم بمن آب ندادی! گوید چگونه ترا که پروردگار جهانیانی آب بدهم؟ گوید فلان بنده من از تو آب خواست باو آب ندادی اگر باو آب داده بودی اکنون پاداش آن را پیش من می یافتی).</p> <p>• حدیث ۱۲۳۵ "ثلاثة لا يكلمهم الله يوم القيامة و لا ينظر إليهم: رجل حلف على سلعة لقد أعطى بها أكثر مما أعطى و هو كاذب و رجل حلف على يمين كاذبه ليقتطع بها مال رجل مسلم و رجل منع فضل مائه فيقول الله اليوم أمنعك فضلي كما منعت فضل ما لم تعمل يداك" (سه كسند که روز قیامت خداوند بآن ها سخن نگوید و بآن ها ننگرد مردی که به دروغ قسم خورد که جنس خود را بیشتر از قیمت واقعی خریده است و مردیکه قسم بدروغ خورد تا مال مسلمانی را تصرف کند و مردیکه آب زیادی خود را از كسان دریغ کند خداوند گوید اکنون کرم خود را از تو دریغ کنم چنان که تو نیز ما زاد چیزی را که دست تو در تهیه آن دخالت نداشت دریغ کردی).</p>
آب	13 بار	
آبادانی و تخریب شهرها و محسوط زیست	8 بار	<p>• حدیث ۱۲۱۸ "ثلاثة إذا رأيتهن فعند ذلك تقوم الساعة: خراب العامر و عماره الخراب و أن يكون المعروف منكرا و المنكر معروفا و أن يتمرس الرجل بالأمانة تمرس البعير بالشجرة" (سه چیز است که وقتی رخ داد متعاقب آن رستاخیز بیا می شود آن که آباد را ویران و ویران را آباد کنند و نیک بد و بدی نیک شود و شخص با امانت بازی کند چنان که شتر با درخت بازی می کند).</p> <p>• حدیث ۱۳۷۱ "حسن الجوار يعمر الديار و ينسئ في الأعمار" (خوش همسایگی مایه آبادی شهرها و درازی عمرهاست).</p>
گیاهان	5 بار	<p>• حدیث ۳۱۵۸ "النظر إلى الخضرة يزيد في البصر". (بسیزه نگرستن بینائی را فزون میکند).</p>
قدر نعمت های طبیعی و الهی را دانستن	54 بار	<p>• حدیث 98 "أحسنوا جوار نعم الله لا تنفروها فقلما زالت عن قوم فعدت إليهم". (قدر نعمتهای خدا را بدانید و آن را از خود مرانید زیرا کمتر ممکن است نعمتی از قومی زایل شود و پس آنان باز گردد).</p> <p>• حدیث ۵۶۵ "أنعم على نفسك كما أنعم الله عليك" (نعمتی را که خدا بتو داده از آن بهره برگیر).</p>

جدول شماره: 2 بررسی احادیث پیرامون حفاظت و ارج نهادن به محیط زیست از پیامبر در سایر کتب اسلامی.

- قال رسول الله - صلى الله عليه و آله - "مَنْ أَمَاطَ عَنِ طَرِيقِ الْمُسْلِمِينَ مَا يُؤْذِيهِمْ، كَتَبَ اللَّهُ لَهُ أَجْرَ قِرَاءَةِ أَرْبَعِ مَائَةِ آيَةٍ كُلُّ حَرْفٍ مِنْهَا بِعَشْرِ حَسَنَاتٍ" (رسول خدا 9 فرمود: هر کس چیز آزار دهنده‌ای را از راه مسلمانان بردارد، خداوند پاداش قرائت چهارصد آیه را که برای هر آیه ده حسنه است، در نامه اعمال او می‌نویسد). (بحار الأنوار، 50).
- قال رسول الله - صلى الله عليه و آله - : "مَنْ نَصَبَ شَجْرَةً وَ صَبَرَ عَلَى حِفْظِهَا وَالْقِيَامِ عَلَيْهَا حَتَّى تُثْمَرَ كَانَ لَهُ فِي كُلِّ شَيْءٍ يُصَابُ مِنْ ثَمَرِهَا صَدَقَةٌ عِنْدَ اللَّهِ" (رسول خدا 9 فرمود: هر کس درختی بکارد و در نگهداری آن بکوشد تا میوه دهد، در برابر هر چه از آن میوه به دست آید، پاداشی نزد خدا خواهد داشت) (میزان الحکمه، ج 9143).
- قال رسول الله - صلى الله عليه و آله - : ما مِنْ مُسْلِمٍ يَغْرِسُ عُرْسًا أَوْ يَزْرَعُ زَرْعًا، فَيَأْكُلُ مِنْهُ إِنْسَانٌ أَوْ طَيْرٌ أَوْ بَيْهَمَةٌ إِلَّا كَانَتْ لَهُ بِهِ صَدَقَةٌ (رسول خدا 9 فرمود: هر مسلمانی درختی بنشاند یا کشته‌ای بکارد و انسان یا پرنده یا چارپایی از آن بخورد، برای او صدقه محسوب می‌شود) (خاتمه مستدرک الوسائل، 460).
- قال رسول الله - صلى الله عليه و آله - : أَطْلَبُوا الرِّزْقَ فِي خَبَايَا الْأَرْضِ رَسُولَ اللَّهِ 9 فرمود: روزی را از آنچه در زمین پنهان است، بجویید. (کنز العمال، ج 9302).

جلوگیری از آلودگی محیط زیست با توجه به دستورات دینی

آدمی در آغاز زندگی، موجودی تابع طبیعت بوده و برای زیستن خود به سخاوت آن نیاز داشته است. همچنین از قدرت طبیعت به هنگام وقوع طوفان، طغیان آب و فوران آتشفشان و حوادثی مانند آن، ترس و وحشت داشته است. انسان خود را ناچار دید تا برای استفاده بهتر و بیشتر از مواهب طبیعی و نیز حفاظت از خود در برابر محیط، بر دامنه اطلاعات خویش بیافزاید. به این ترتیب آموخت که حیوانات را اهلی کند، از گیاهان بهتر استفاده کند و پناهگاه‌های محکم تری برای خود بسازد. به مرور زمان در طبیعت نفوذ و دخالت کرد، اقلیم مناطق را دگرگون ساخت، رودها و حتی دریاچه‌های مصنوعی به وجود آورد و با دخالت هایش، تعادل طبیعت را بر هم زد و باعث بی نظمی و نابسامانی در آن شد. بشر به موازات این اقدامات، متوجه خسارتی شد که به محیط زیست وارد ساخته است و این آگاهی به تدریج افزایش یافت. در روزگاران کهن، متأثر از افکار دینی، توجه خاصی در این باره وجود داشته است و با ظهور مکتب نورانی اسلام بر میزان و چگونگی این حمایت نیز افزوده شد. در ذیل به آیات و احادیث موجود درباره انواع آلودگی‌های زیست محیطی می‌پردازیم:

آلودگی هوا

از جمله آیاتی که برای نهی از آلوده نمودن هوای محیط زیست می‌توان استدلال کرد: "وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا..." (اعراف، 56) زمین را بعد از اصلاح، فاسد نکنید" "وَلَا تَلْفُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ..." (بقره، 195) با دستانتان خود خویشتن را به هلاکت نیفکنید. در وجه استناد به آیات کریمه فوق بر کسی پوشیده نیست که:

- آلوده کردن هوای محیط زیست، فساد در زمین محسوب می‌گردد.
- آلوده کردن هوای محل زندگی چون ماده حیاتی است، اقدام به هلاکت نفس تلقی می‌گردد. از منظر روایات نیز می‌توان به روایات نبوی اشاره نمود: امام صادق 7 فرمودند: "نهی رسول الله 9 آن یلقی السم فی بلاد المشرکین؛ (فروع کافی، ج 5، ص 28، ح 2) رسول خدا 9 از ریختن سم در سرزمین مشرکین نهی فرموده اند.

آلودگی آب

آیات قرآن کریم "وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ" (انبیاء، 30) و همه چیز را از آب آفریدیم، آیا ایمان نمی‌آورند؟" و "هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتٍ كُلِّ شَيْءٍ..." (انعام، 99) او کسی است که از آسمان آب را فرستاد و همه نباتات را ما به وسیله آب رویدانیم" در این مورد آیات فراوان دیگری هم وجود دارد. روایات: امام صادق 7 می‌فرماید: "سید شراب الجنة الماء" (وسائل الشیعه، ج 17، ص 187، ح 4، ب 1) همچنین "نهی رسول الله 9 آن یتفوط علی شفیر نهر ماء یتستعذب منها أو نهر یتستعذب او تحت شجره فیها ثمرتها" (التهذیب، ج 1، ص 353، ح 11، ب 15) رسول خدا 9 نهی فرمودند از مدفوع نمودن در کناب نهر آب، چرا که مردم از آن رنج می‌برند یا در نهر آب که موجب رنجش مردم می‌شود یا زیر درختی که میوه دارد. همچنین فرموده اند: "لا تقصد علی القوم ماءهم" (فروع

کافی، ج 3، ص 65، ح 9) از آلوده کردن آب دشمنان بپرهیزید. قابل ذکر است که امروزه بر اثر آلوده کردن آب دریاها سالانه میلیون ها تن ماهی از بین می روند و محیط زیست انسان ها دچار آسیب می شود. بعضی از دولت ها با دفع غیراصولی زباله های سمی و اتمی، موجب آسیب مردم سایر کشورها می گردند که نتایجی مثل جنون، نابابوری، فلج، کوری و کری و خفگی انسان ها را به دنبال دارد.

آلودگی خاک

آیات قرآن کریم "الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً..." (بقره، 22) او کسی است که زمین را با فرش زیر پا و آسمان را سقف برای شما قرار داد. "يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا بَأَن رَّبِّكَ أَوْحَىٰ لَهَا" (زلزال، 4-5) یعنی روز قیامت زمین از اخبار خود سخن می گوید به آنچه که خداوند به آن وحی نموده است. همانگونه که مشاهده می گردد زمین عنصری با شعور تلقی شده است که گنجینه اسرار الهی است. روایات: امام علی 7 "فانکم مسئولون حتی عن البقاع و البهائم" (اصول کافی، ج 2، ص 331، ح 6) انسان ها مورد سؤال واقع می شوند حتی در مورد زمین ها و چهارپایان.

آلودگی صوتی

گاهی صوت باعث هلاکت بعضی از انسان ها معرفی شده است "وَ أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَائِعِينَ" (هود، 67) و ظالمان را صوت شدید فراگرفت و صبح دم به هلاکت افتادند. گاهی صدای بلند به صدای حمار شبیه و از آن نهی شده است: "وَ اقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَ اغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ" (لقمان، 19) هنگام راه رفتن متعادل باش و صدای خود را پایین بیاور که بدترین صدا، صدای الاغ است. رسول خدا: 9: "یا اباذر، اخفض صوتک عندالجناز و عندالمقال و عندالقرآن" (شیرازی، 1383: 112) ای ابوذر! در سه موضع صدای خود را پایین بیاور: موقع تشییع جنازه، موقع جنگ و موقع قرائت قرآن.

نتیجه گیری

یکی از صفات خداوند، حفیظ است و در جهان بینی اسلامی، کل هستی در حوزه حفاظت پروردگار قرار دارد. بر اساس آموزه های دینی، انسان مسلمان نیز باید خود را به این صفت بیاراید و خود را در هر مکان و موقعیتی نگه دارنده و پاسدار امانت ها و نعمت ها از جمله محیط زیست انسانی بداند. پیشگیری از نابودی و تلف شدن طبیعت نیز با رعایت امانت داری و حفاظت امکان پذیر است. پیامبر اسلام زمین را مادر انسان و امین خداوند می داند و می فرماید: در نگه داری زمین بکوشید و به آن حرمت نهید که مادر شماست. هر کس بر روی آن کار نیک و یا بدی انجام دهد، گزارش خواهد کرد. داشتن چنین نگاهی به طبیعت که پیامبر آن را به پیروان خود می آموزد و نیز خود را فرزند و پرورش یافته دامن او دانستن، در بهره وری درست از آن، اثر فراوان دارد. در قرآن کریم کلمه آخرت 115 بار و کلمه دنیا بار 115 اشاره گردیده است. این تاکید نشان دهنده آن است دین اسلام دین جامعی است که به همه چیز توجه می کند. از جمله چیزهایی که به آن توجه کرده است، طبیعت است. پیامبر عظیم شأن اسلام نیز آیات و روایات بسیار فراوانی به حفظ و ارتقاء محیط زیست و حفظ حرمت نعمت های الهی و حیوانات داشته است. در کتاب نهج الفصاحه بیش از 230 بار بصورت مستقیم و غیر مستقیم به محور حفاظت محیط زیست و جانوران اشاره گردیده است. طبیعت و محیط زیست، موهبتی خداوندی است که از مجموعه موجودات، منابع و عوامل و شرایط هماهنگی که در اطراف هر موجود زنده وجود دارد و ادامه حیات به آن وابسته است به وجود می آید. آلودگی محیط زیست بر کیفیت و چرخه طبیعی اثر می گذارد و پی آمدهای زیان باری برای زندگی انسان، حیوان، گیاه و بناها دارد. در جهان امروز، مسئله آلودگی، یکی از مهم ترین و حادثترین مشکل تمدن انسانی است و نقش انسان در آلودگی محیط زیست بسیار چشم گیر است. طبیعت، برای بقای نسل بشر آفریده شده است و پیوندی ناگسستی میان انسان و طبیعت وجود دارد. اهمیت فرهنگسازی در این مقوله در تمامی کشورهای جهان به ویژه کشورهای اسلامی وظیفه ای است که باید به جد به آن پرداخت.

منابع

حافظ نیا، محمدرضا، 1388، مقدمه ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، چاپ شانزدهم، تهران، انتشارات سمت

- فقیهی، ابوالحسن و موسوی کاشی، زهره، مدل سنجش بهره وری (اثربخشی و کارایی) در بخش خدمات دولتی ایران، مجله مدیریت دولتی، دوره دوم، شماره چهارم، بهار و تابستان 1389، 107-116
- نجمی نیا، رضا، صالحی، محمدرضا، بررسی تاثیر سرمایه فکری در ایجاد مزیت رقابتی شرکتهای بیمه استان اصفهان، چهارمین کنفرانس بین المللی بازاریابی خدمات بانکی در مرکز همایش های بین المللی صدا و سیما، مهر 1391
- Camisón, César. And Villar-López, Ana. (2011). Non-technical innovation: Organizational memory and learning capabilities as antecedent factors with effects on sustained competitive advantage. *Industrial Marketing Management*. 40 (2011). 1194-1304
- Hazen, Benjamin and Terry Anthony. (2011). Toward creating competitive advantage with logistics information technology. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*. Vol. 42. No. 1. 8-35

قرآن

نهج الفصاحه

- اسحاق کلینی رازی، محمد بن یعقوب، 1394، فروغ کافی، جلد پنجم، چاپ پنجم، قم، انتشارات قدس.
- اسحاق کلینی رازی، محمد بن یعقوب، 1394، فروغ کافی، جلد سوم، چاپ پنجم، قم، انتشارات قدس.
- اسحاق کلینی رازی، محمد بن یعقوب، 1375، ترجمه: جواد مصطفوی، تهران، دارالکتب.
- طوسی، ابی جعفر بن الحسن، 1386، تهذیب الاحکام، قم، نشر نور وحی
- تقی مجلسی، محمدباقر بن محمد، 1387، بحار الانوار، تهران، انتشارات کتابفروشی اسلامیة.
- حر عاملی، محمد بن حسین، 1387، وسائل الشیعه الی تحصیل مسایل الشریعه، جلد هفدهم، تهران، کتابفروشی اسلامیة.
- ری شهری، محمد مهدی، 1392، میزان الحکمه، ترجمه: حمید رضا شیخی، قم، چاپ و نشر دارالحدیث.
- طباطبایی، محمدحسین، 1374، تفسیر المیزان، ترجمه: محمدباقر موسوی همدانی، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم دفتر انتشارات اسلامی 1374.
- عسگری، اسلام پور، 1389، محیط زیست در اسلام، تهران، ناشر: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما.
- علائی طالقانی، سید محمود، 1389، تفسیر پرتوی از قرآن، تهران، خانه کتاب.
- کلینی، محمد بن یعقوب، 1392، اصول کافی، ترجمه: احمد بانیپور، مشهد، انتشارات راز توکل.
- مکارم شیرازی، ناصر، 1371، انوار الفقاهه: کتاب البیع: و فیه اباحت هامه ایضا حول ولایه الفقیه و الحکومه الاسلامیه و العناوین الثانویه و مکرم شیرازی، ناصر، 1383، تفسیر نمونه، چاپ بیست و دوم، تهران، انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- احکام البیعه و اخبار التفویض، چاپ دوم، قم، انتشارات مدرسه امیر المومنین (ع) هدف.
- نوری، حسین بن محمد تقی، 1392، خاتمه مستدرک الوسائل، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- هندی، متقی (علاء الدین علی بن حسام)، 1359، کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال، چاپ اول، بیروت، مؤسسة الرساله، چاپ پنجم.
- Hasanpour Loumer, Saeid. (2014). Architectural Design of Tourist Residential Complex based on Environmental Design and Green Architecture Criteria in the Historical City of Masouleh (Unpublished master's thesis for master's degree). Islamic Azad University, Khalkhal Branch, Architecture, Khalkhal, Iran.